

М.А. Остапенко

ПАМ'ЯТКИ ОСІЛОСТІ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ОСТРОВІ ХОРТИЦЯ

У статті розглядаються основні напрями розвитку господарства скіфського населення, яке мешкало в VI—III ст. до н. е. на найбільшому дніпровському острові — Хортиці.

Степове Подніпров'я належить до території, де в скіфську добу співіснував кочовий спосіб ведення господарства з осілим або напівосілим. Осіле скіфське населення використовувало обмежену смугу родючих земель вздовж Дніпра. Подібний розподіл оточуючого простору сприяв виникненню низки особливостей розвитку первинної осілості в степу в V—IV ст. до н. е.¹

Проте якщо поселення підзони степового Подніпров'я (Великий Луг) репрезентовані численними селищами, стійбищами та городищами з центром навколо Кам'янсько-Нікопольської переправи², то район Дніпровських порогів до початку 90-х років XX ст. залишався маловивченим і був представлений лише окремими ґрунтовими похованнями VI—III ст. до н. е. з кам'яними закладами³, які, на нашу думку, можна, безперечно, відносити до пам'яток осілих скіфів⁴.

Характеристика господарства некочових скіфів степової смуги базувалася переважно на пам'ятках округи Кам'янського городища, що лише частково висвітлювало розвиток осілого скіфського населення всього Нижньодніпровського регіону.

З 90-х років XX ст. на о-ві Хортиця в нижній частині Дніпровських порогів було відкрито та досліджено комплекс різнотипних пам'яток скіфської доби. Острів Хортиця займає винятково вигідне географічне положення. Він є закінченням смуги Дніпровських порогів і початком плавневої частини Дніпра — Великого Лугу, поєднуючи в собі ландшафтні особливості обох районів. Довжина острова 12 км, ширина — 2,5 км, максимальна висота від рівня Дніпра — 57 м. Північна та центральні частини Хортиці опоясані стрімкими скелями та кручами, які де-не-де розділені ярами та балками. В цій частині Хортиці переважала степова рослинність, хоча по балках росли досить густі байрачні ліси. Південна частина острова низька і майже вільна від скель. Вона перерізана численними затоками та озерами. В цій зоні існував значний масив байрачно-плавневого лісу. Чітка обмеженість території, на якій одночасно поєднувалися різноманітні ландшафтні зони, надавала острову привабливості з давніх часів.

Слід знати одну деталь, яка має величезне значення для повноцінного аналізу господарства давнього населення Хортиці. Відомо, що острів був місцем однієї з найзручніших переправ через Дніпро, зафіксованої в середньовічних джерелах як Протовчий брід⁵. Переправа, ймовірно, поєднувалася із судовою стоянкою, тому що ріка вище Хортиці була майже несудноплавною через пороги⁶.

Перші скіфські пам'ятки о-ва Хортиці були відкриті ще в середині — кінці XIX ст. Це були матеріали курганів у центральній частині острова. В цей же час з'являються повідомлення про підйомний матеріал скіфського часу в місцях можливих поселень⁷. Проте тільки в середині 80-х років XX ст. розпочинається більш-менш системна розробка цих матеріалів та нагромадження відомостей про перебування скіфів у межах Хортиці⁸.

З 1991 р. у зв'язку з широкомасштабними розвідками та розкопками число відомих скіфських пам'яток збільшилося в кілька разів. До підкурганних поховань додається ряд безкурганних могильників та культових споруд⁹. Найбільше було відкри-

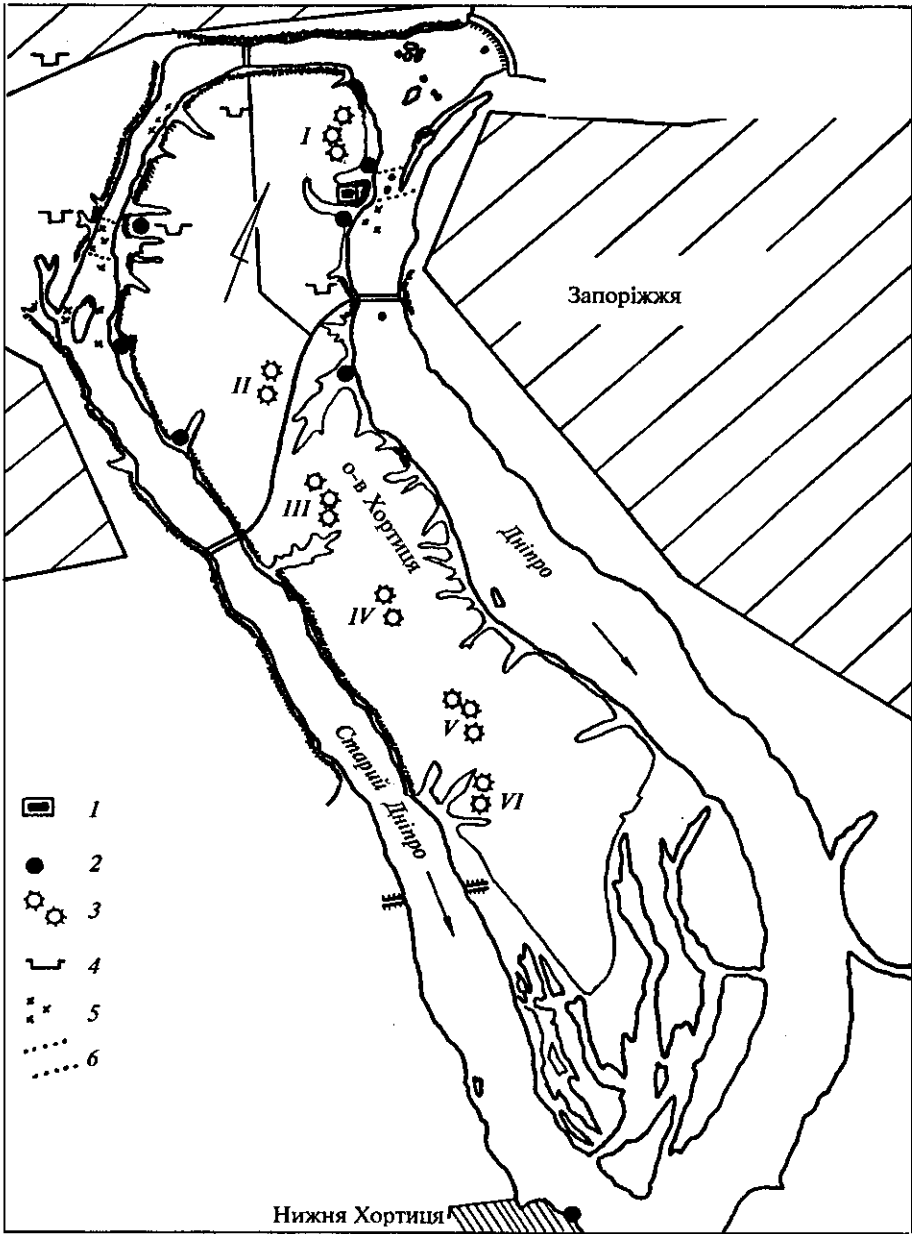

Рис. 1. План скіфських пам'яток о-ва Хортиця: 1 — городище; 2 — поселення; 3 — курганні групи; 4 — ґрунтові могильники; 5 — гідроархеологічні знахідки; 6 — ділянки переправ

то господарчо-житлових пам'яток скіфської доби. На 1996 р. — це городище та 7 поселень (рис. 1).

Завданням цієї роботи є введення до наукового обігу матеріалів пам'яток осілости та спроба простежити основні напрями розвитку господарства та побуту хортицьких скіфів.

Пам'ятки по руслу Нового Дніпра.

Совутинське городище розташоване в північній частині Хортиці на однойменній скелі, яка відділена від степу скельними урвищами. Відкрите в 1991—1993 рр. Н.Л. Козачок та автором. Територія об'єкту у XX ст. знаходилася під потужним антропогенним навантаженням (кар'єри, опори ЛЕП та ін.). Спираючись на інформацію XVIII—XIX ст., а також на одержані археологічні дані, можна стверджувати, що городище займало площу близько 30 000 м² та мало форму неправильного чотирикутника розміром 200 × 150 м. Оборонні споруди склалися з внутрішнього земляно-

го валу завширшки 6—10 м, укріпленого дерев'яними та плетеними конструкціями, в основі якого знаходилася саманна стіна до 2 м завширшки. Рів — шириною від 3 до 7 м за глибини від сучасної вершини валу 3,5—6 м, підтрикутної форми з крутизною схилу 5—10°. Рів, як правило, знаходився на схилах балок, які додатково ескарпувалися, завдяки чому кут схилу досягав 40°. Найбільш уразлива південна сторона городища була укріплена другим земляним валом, 8—10 м завширшки, на вершині якого фіксувалися залишки частоколу.

Досліджено дві наземні будівлі каркасного типу (?) та одна — підпрямокутної форми, заглиблена в материк на 0,2—0,3 м. Всі будівлі поєднувалися з ямами дзвоноподібної форми. Загалом досліджено 36 господарчих ям. Культурний шар городища товщиною до 0,7 м насичений різноманітними знахідками. Найбільшою кількістю (83 %) представлена ліпна кераміка; амфорна становить близько 16 %. Невеликий відсоток (1 %) становлять знахідки фрагментів червоно- та сіроглиняних, а також чорнолакових столових посудин. Виявлені вироби з каменю — точильні бруски з отворами, абразивні плити, розтирачі й т. п. Численні знахідки пастових намистин, залізні шила, пряслиця, фрагменти сережок і т. п. Із предметів озброєння знайдені ножі, пращові камені, вістря стріл — переважно IV ст. до н. е. Виявлені численні шматки шлаку.

Совутина II — поселення, розташоване на низькій надзаплавній терасі в гирлі балки Совутиної, в 70 м на північ від Совутинського городища. Відкрито в 1989—1991 рр. автором. У береговому розмиві трапляються численні фрагменти ліпної та амфорної кераміки. З цього пункту походять бронзовий браслет, дві коричневі пастові намистини з білими вічками та фрагмент тонкостінної посудини з графіті. В 1996 р. зафіксовано культурний шар 0,3—0,5 м. Площа дуже пошкоджена береговим урвищем та кар'єром.

Молодняга — поселення, розташоване на береговій терасі між скелею Совутиною та гирлом балки Велика Молодняга, в 100 м на південь від Совутинського городища. Відкрите та досліджувалося Н.Л. Козачок. Культурний шар частково порушений сучасними перекопами, потужність його — до 0,4—0,6 м. Розкопками досліджено розвал ліпного горщика, численні фрагменти ліпної та амфорної кераміки, лоцила, залізна проколка та фрагмент синьої пастової намистини з білими вічками.

Безпосередня близькість до укріплення пунктів Совутина II та Молодняга дозволяють поєднати їх у загальний комплекс — городище з передмістям.

Балка Ганнівка — поселення (?), розташоване на низькій надзаплавній терасі в 1,5 км на південь від Совутинського городища. Відкрито в 1989 р. З.Х. Попандуполо. В розмиві берега знайдено численні фрагменти ліпної скіфської кераміки та поодинокі фрагменти амфор. Знищено селищем та розмивом берега¹⁰.

Пам'ятки по руслу Старого Дніпра.

Балка Наумова — поселення (?), розташоване на скельному підвищенні між балками Наумовою та Громушиною. Відкрито в 1996 р. автором. Потужність культурного шару 0,2—0,4 м. Виявлено господарчу яму дзвоноподібної форми. Знайдено кілька фрагментів ліпного та амфорного посуду. В межах поселення виявлено культу кам'яну закладку скіфської доби. Пам'ятка пов'язана з стародавнім перевозом через Старий Дніпро, який досліджувався гідроархеологічними експедиціями.

Турпляж — поселення (?), розташоване на низькій береговій терасі в 500 м на південний схід від о-ва Байда. Відкрито на початку 90-х років ХХ ст. Ю.А. Віліновим. Знайдено кілька фрагментів амфор та ліпного посуду. Потужність культурного шару не з'ясована.

Генералка — поселення, розташоване в усті балки Генералки в 1,25 км на південний схід від о-ва Байда. Відкрито та шурфувалося Н.Л. Козачок у 1991 р. У розмиві берега фіксується кілька сильнопопелястих різночасових культурних шарів загальною потужністю до 1,7 м. Зачищено житло та господарчу яму дзвоноподібної форми. Скіфський матеріал представлений фрагментами амфор та ліпних посудин.

Нижня Хортиця — поселення, розташоване на мису правого берега Старого Дніпра проти південного кінця о-ва Хортиці. Мис утворено затокою Старого Дніпра та р. Нижня Хортиця. Відкрито в 1992 р. О.Г. Штепою та автором. У розмиві берега та на ораних ділянках сільських садиб разом з матеріалами доби бронзи та середньовіччя трапляються численні фрагменти амфор та ліпного скіфського посуду. Знайдено бронзове вістря V ст. до н. е. та свинцеве пряслице.

Вивчення описаних вище пам'яток дозволяє виявити деякі загальні риси матеріальної культури пам'яток Хортицького регіону.

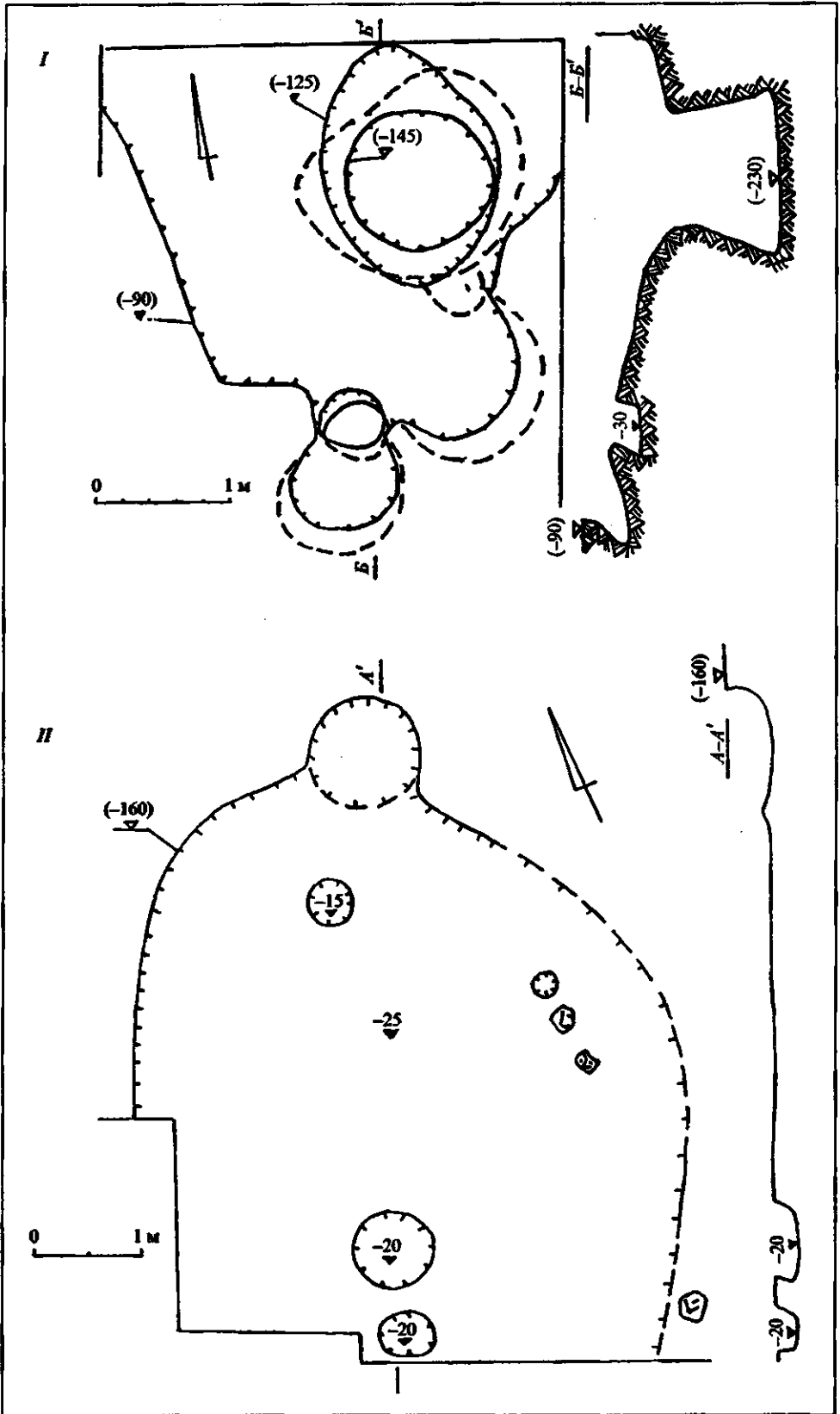

Рис. 2. Житлові конструкції: I — заглиблене житло з Совутинського городища; II — будівля з поселення Молодняга

Житлові конструкції простежено на трьох пам'ятках Хортиці. Заглиблена конструкція до 3 м завдовжки в поєднанні з господарчою ямою зачищена в береговому обриві поселення Генералка. Більша частина цього комплексу зруйнована, в зв'язку з чим дослідити його планіграфію не вдалося.

Заглиблене в культурний шар доби бронзи скіфське житло виявлено на поселенні Молодняга¹¹. За довжиною воно простежено на 6 м за ширини близько 5 м. Будівля була витягнута по лінії південь—північ, мала стовпову конструкцію, від якої зафіксовано чотири стовпові ями. З північного боку житла була влаштована неглибока ніша до 0,8 м у діаметрі (рис. 2, II). За типом ця споруда належить до III типу будівель степових скіфів. Проте на відміну від них житло з Молодняги доповнювалося стаціонарними опорами та господарчими нішами.

Заглиблене житло складної конструкції виявлено в 1996 р. на Совутинському городищі. Підлога приміщення заглиблена в материк на 0,35—0,4 м. З південного боку зафіксовано дві напівокруглі ніші та невеличку (стовпову?) яму. В середині житла розташована яма діаметром близько 1 м по горловині, заглиблена в материк до 1,5 м (рис. 2, I). За конструктивними особливостями досліджена житлова споруда практично ідентична землянці з розкопу поселення Первомайка II¹².

Дві наземні будівлі каркасного типу зафіксовані в розкопі № 1 Совутинського городища. Основою першої були дві ями діаметром 1,4 та 1,9 м за глибини відповідно 0,9 та 0,6 м. Ці ями об'єднані контуром у предматерику. По центру між ямами зафіксовано слід центрального опорного кілка. Діаметр всієї будівлі — близько 4,5 м (рис. 3, 1б). Скоріше за все, це залишки конічного куреня розвинутого типу, в якому простежується відділення верхньої його частини від нижньої із вдосконаленими стінами.

Подібна конструкція, що мала більш овальну форму і складалася з двох великих господарчих ям (рис. 3, 9), використовувалася як господарча споруда з переробки та зберігання риби. Про це свідчать як незначний обсяг будівлі, так і заповнення ям, що складалося переважно з прошарків луски та цілих скелетів риб, а також великих горщиків для переробки сировини.

Однією з особливостей хортицьких житлових споруд є відсутність вогнищ. Як останні могли використовуватися глибокі (0,2—0,4 м) та досить широкі ями, основне заповнення яких складалося з прошарків вугілля та попелу (рис. 3, 6, 7). Досить часто такі ями компонуються по 2—3, а інколи — до 8 в одному місці, що, можливо, посередньо свідчить про наявність тут кухонної зони під легкою повіткою-навісом. На Совутинському городищі поряд з такими зонами нерідко розташовувалися неглибокі (0,4—0,7 м) ями зі сходинкою. Вони трактуються нами як невеличкі льохи для зберігання обмеженої кількості харчів (рис. 3, 8, II).

Для зберігання великих обсягів збіжжя, риби і т. ін. влаштовувалися великі дзвоноподібні ями глибиною до 1,5 м (рис. 3, I—3). Ями такої форми, але значно менших розмірів (рис. 3, 4, 5) могли також використовуватися для зберігання продуктів. Проте часто основним їх заповненням є попіл, дрібні кістки та кераміка, що свідчить про їх перетворення у сміттєві.

Матеріали, одержані під час розкопок та розвідок на скіфських пам'ятках Хортиці, безперечно, свідчать, що господарство скіфів тут було дуже різноплановим. Скотарство поєднувалось із землеробством, рибальством та полюванням, а домашнє виробництво — з торгівлею та бродництвом.

Скотарство займало винятково значне місце, що підтверджується величезною кількістю кісток коней, великої та дрібної рогатої худоби, свиней. Випасання худоби в умовах острова легко контролювалося. Під час зимової безкормиці для випасу худоби можна було використовувати плавневу зону Хортиці. Про те, що острів був дуже зручним для зимового утримання худоби, і насамперед коней, свідчать джерела більш пізнього часу¹³.

Крім продуктів харчування (м'ясо, молоко, сири і т. ін.), скотарство давало шкіру та кістку, які досить інтенсивно використовувалися скіфами. Для вичинки шкіри мешканці поселень застосовували, крім залізних знарядь праці, різноманітні скребла та лощила, виготовлені переважно з фрагментів амфор та інколи — ліпних посудин.

Скребла поділяються на два типи. До першого належать великі фрагменти амфор, в яких один або декілька зламів оброблені дрібними сколами (рис. 4, 18). До другого типу належать скребла, переважно дископодібних пропорцій, оброблені по всьому периметру досить грубою відбивкою.

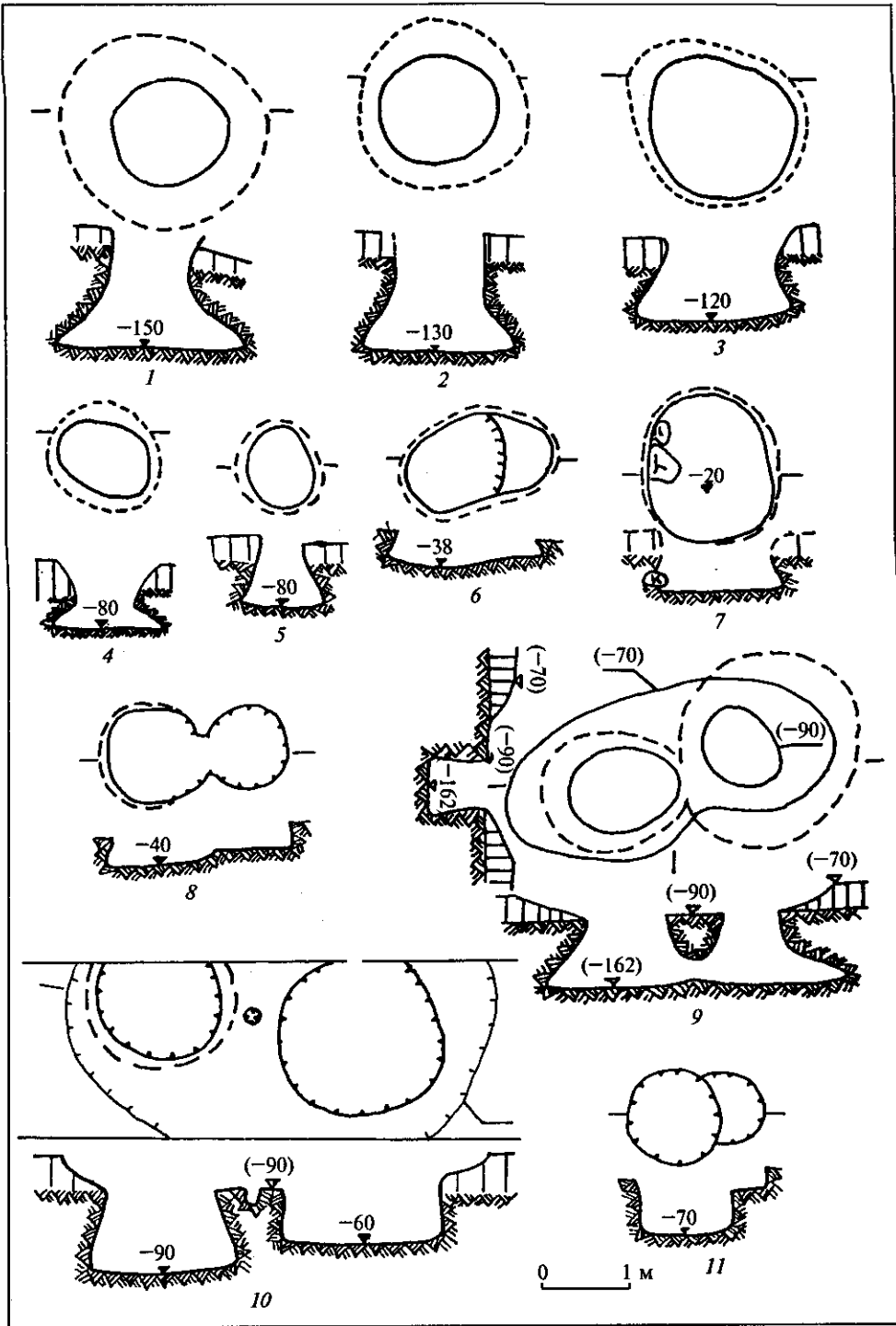

Рис. 3. Скіфські господарчі ями: 1–5 — зернові; 6–7 — сміттєві; 8, 11 — лощи (?); 9, 10 — ями в конструкції будівель

Лощица мають одну або кілька спрацьованих площин. Оброблені поверхні несуть сліди зносу, як правило, в одному напрямку. Форми лощиц дуже різноманітні — від дископодібних та овальних до прямокутних, але найбільш поширені знаряддя з підтримочною робочою частиною (рис. 4, 8—15, 19, 20). За морфологією та характеристикою матеріалу, який використано для виробництва цих знарядь праці, лощица та скребла дуже близькі до керамічних знарядь праці доби бронзи¹⁴. Як свідчать ек-

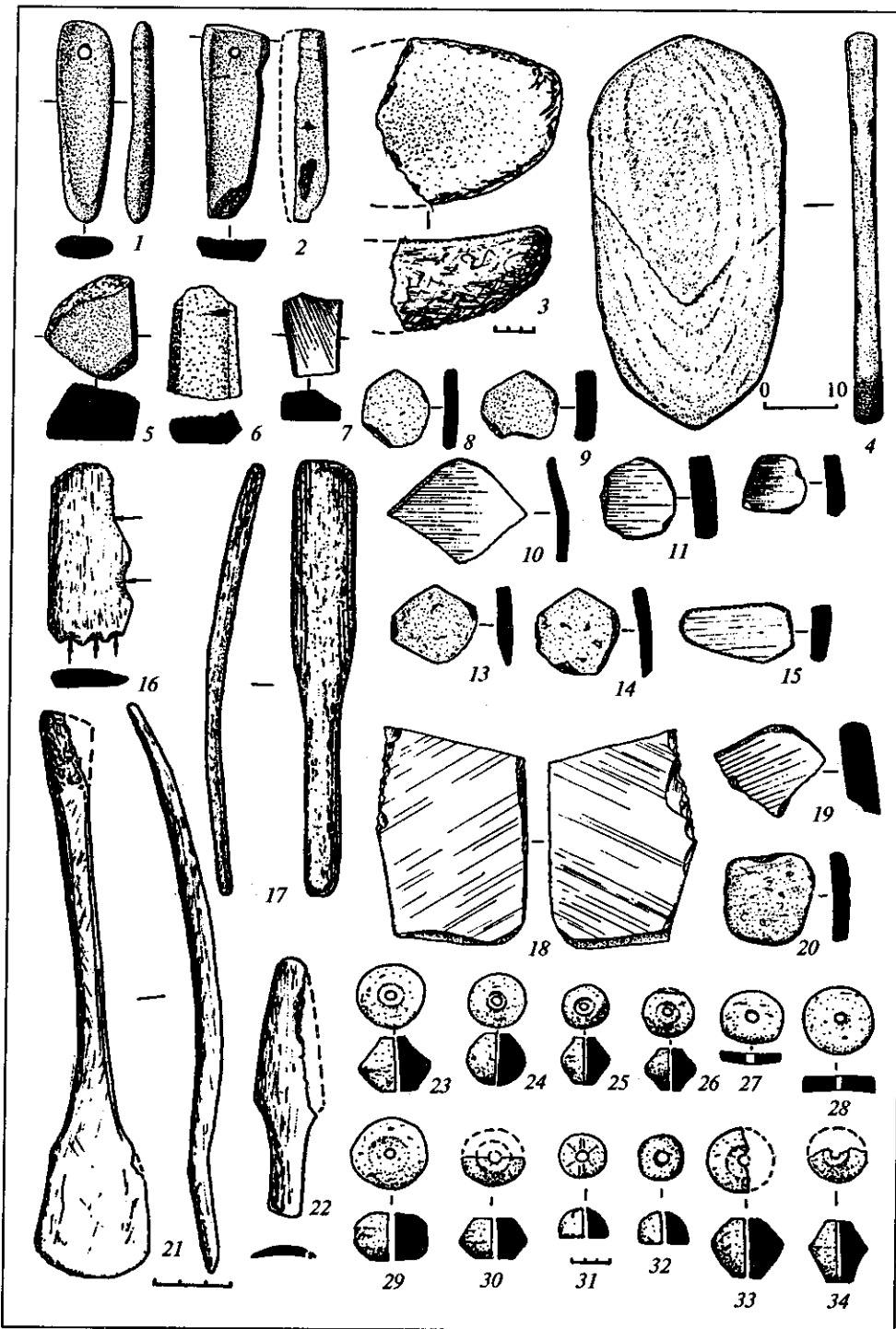

Рис. 4. Кам'яні, кістяні та керамічні вироби: 1—3, 5, 8—16, 18—29, 33, 34 — Совутинське городище; 4, 17 — Старий Дніпро; 6, 30 — пос. Совутина II; 7 — пос. Молодняга; 31 — пос. Нижня Хортиця; 32 — могильник Ушви́ва

сперименти, керамічні скребла використовувалися для мездрення шкіри, в той час як лоццями шкіра доводилася до стану замші¹⁵.

Чимало виявлено предметів з кісток тварин. Серед них слід назвати велику кістяну ложку (рис. 4, 21), «бабки» для гри і т. ін. З кістки виготовлялися платівки для складних луків. Загалом їх знайдено на Хортиці три — одна в приміщенні № 1

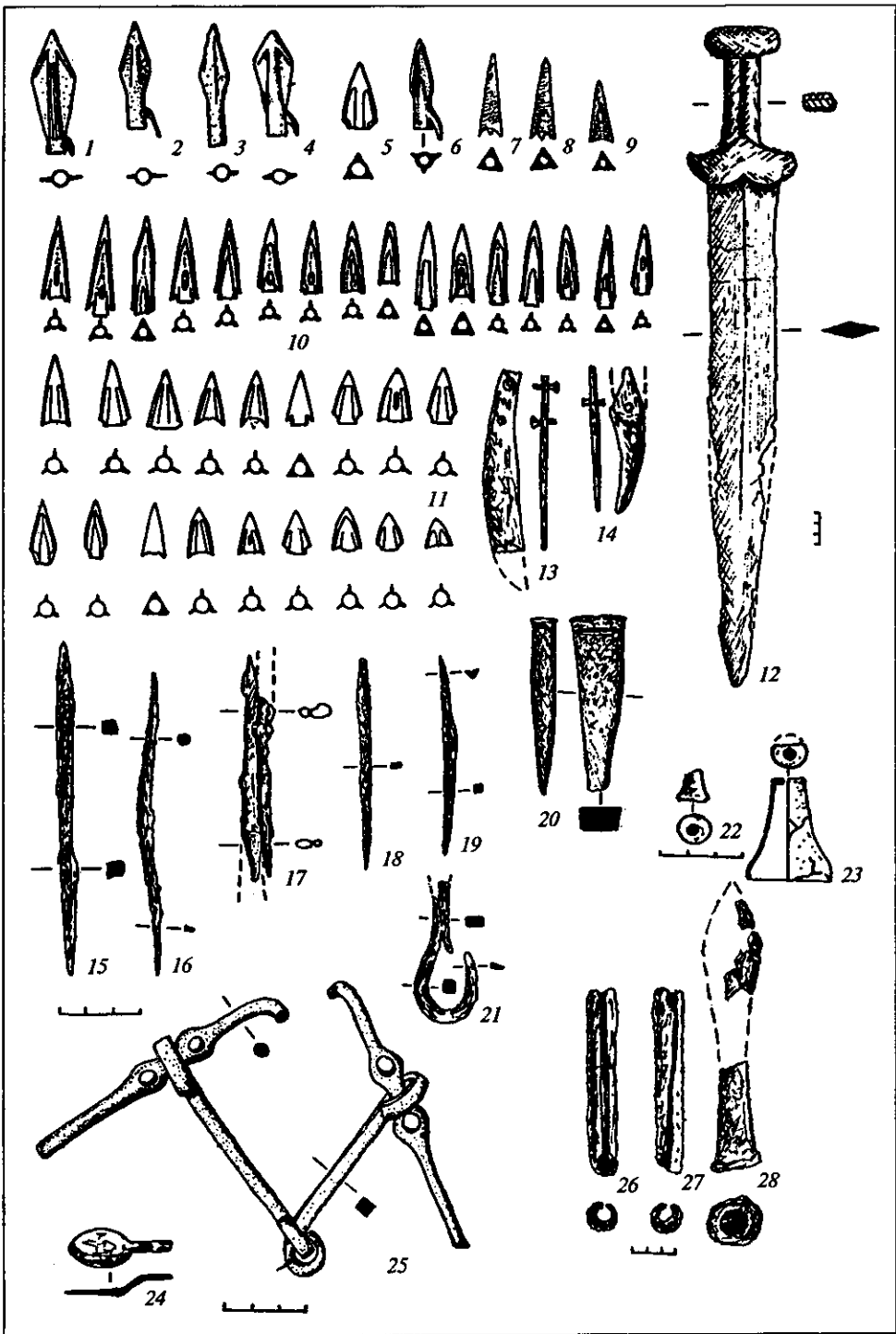

Рис. 5. Бронзові та залізні вироби: 1—3, 25 — Старий Дніпро; 4, 15 — пос. Молодняга; 5 — пос. Нижня Хортиця; 6—9, 13, 16, 18—21, 24 — Совутинське городище; 10, 12, 14, 17 — могильник Ушви́ва; 22, 23, 26—28 — могильник «Канфарка»; 11 — перша курганна група

Совутинського городища (рис. 4, 22), друга виявлена під час гідроархеологічних досліджень біля переправи через Старий Дніпро (рис. 4, 17) (16), третя накладка поганої збереженості знайдена у воїнському похованні скіфського ґрунтового могильника «Канфарка». Кістяні знаряддя використовувалися також як лошила-гладильники. Особливу увагу привертає кістяна платівка з напівокруглими вирізами

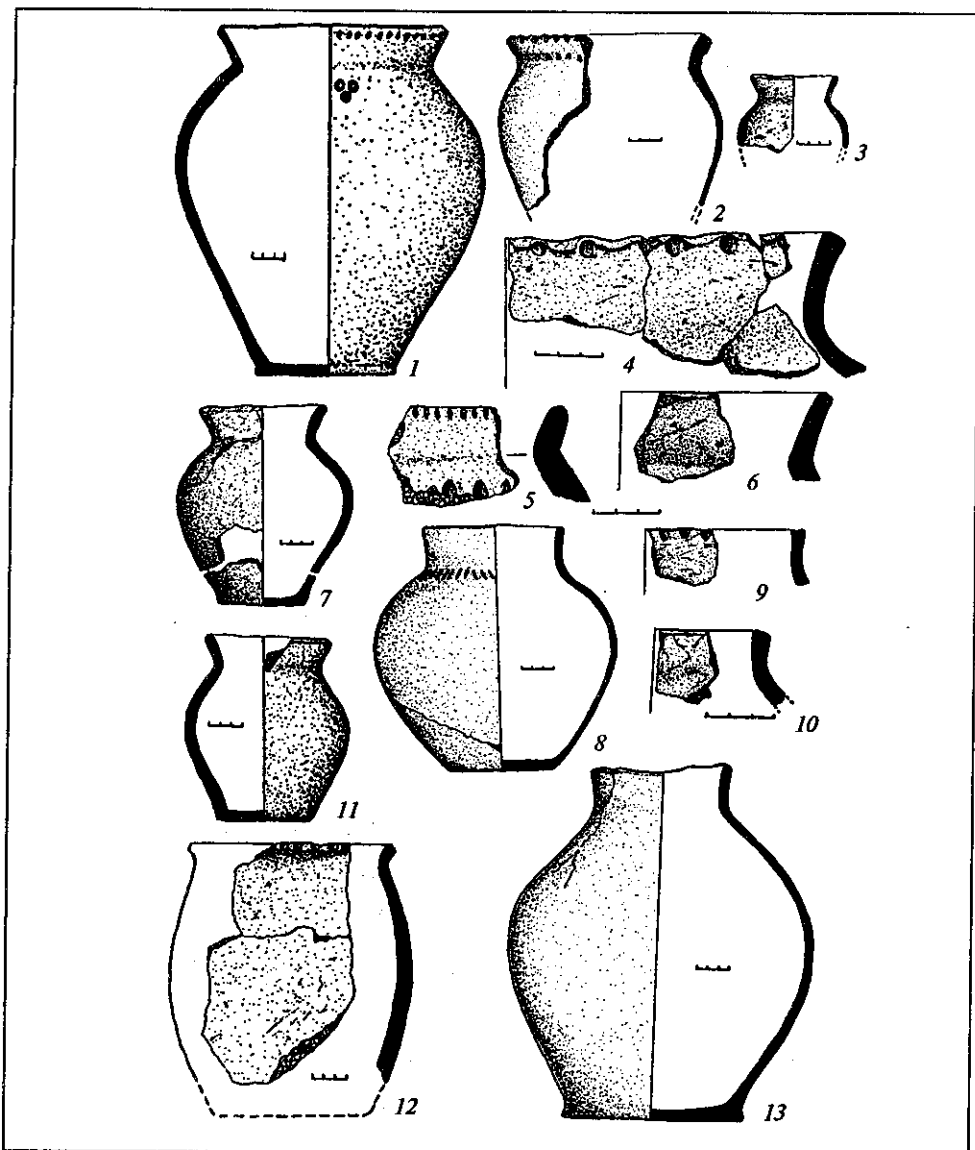

Рис. 6. Горщики з розтрубоподібними та прямими вінцями: 1, 2, 8, 11, 13 — Старий Дніпро; 3—7, 9, 10 — Совутинське городище; 12 — пос. Совутина II

різного діаметра, яка, можливо, застосовувалася для шліфування довгих округлих деталей (рис. 4, 16).

Крім скотарства, безперечно, велике значення в господарстві хортицьких скіфів відігравало землеробство. На всіх пам'ятках осілости, де проводилися розкопки, виявлено характерні конусо- та дзвоноподібні господарчі ями, які звичайно трактуються як зернові¹⁷. Із Совутинського городища походить велика кількість фрагментів ліпних посудин з відбитками зерна. Польові ландшафтно-геологічні дослідження, проведені на Хортиці, дають дані про використання у скіфську добу під орані ділянки, як правило, прибалкових та придолинних степових схилів до 10° нахилу¹⁸. Це підтверджує гіпотезу Н.О. Гаврилук про виникнення скіфських землеробських поселень і використання ораних ділянок лише по берегах малих річок та балок.

Полювання у скіфську добу мало скоріше характер розваги, ніж серйозний спосіб поповнення раціону харчування. Окремі частини черепів оленя та вепра знайдено у господарчих ямах Совутинського городища.

Те, що більша частина пам'яток осілости на Хортиці розташована біля Дніпра, підкреслює значення ріки для хортицьких скіфів. Матеріали Совутинського городи-

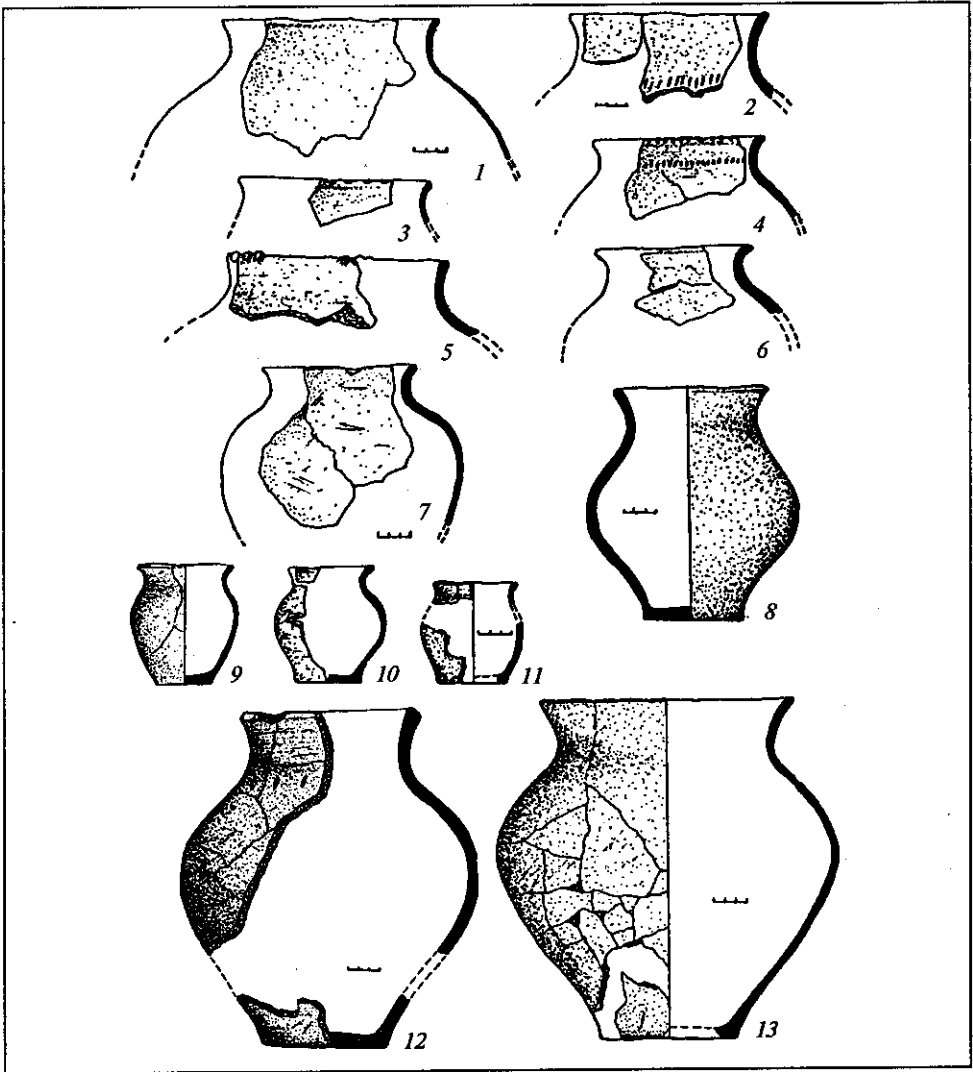

Рис. 7. Горщики з дугоподібною в розрізі шийкою: 1—5, 9—12 — Совутинське городище; 6, 7 — могильник «Канфарка»; 8 — Старий Дніпро; 13 — пос. Молодняга

ща свідчать про значний розвиток рибацтва. Окремі господарчі ями буквально забиті лускою, кістками, а подекуди й цілими скелетами річкових риб. Інколи ці прошки досягають півметра і поєднуються з шарами попелу та вугілля, що відображає процес термічної обробки риби. Поряд з риб'ячими кістками та лускою в ямах, де зберігалася риба, трапляються панцири черепак та мушлі двостулкових молосків, які, безперечно, використовувалися для харчування.

Домашнє виробництво та ремесла відповідали загальному рівню розвитку напівосілого господарства і переважно були спрямовані для потреб місцевого населення. За археологічними матеріалами, знайденими на скіфських пам'ятках Хортиці, фіксуються залишки металообробки, обробки каменю, кістки та шкіри, гончарства, ткацтва. Безперечно, існувала ще обробка деревини, але залишки цього виробництва практично не фіксуються.

З усіх відомих скіфських пам'яток острова сліди металообробки виявлені лише на Совутинському городищі. Як правило, це фрагменти залізного шлаку, що трапляються в культурному шарі та окремих господарчих ямах. Більшість фрагментів досить дрібні, але траплялися шматки й більших розмірів. Фрагмент криці, подібний знахідкам на Кам'янському городищі²⁰, було виявлено у заповненні рову в 1995 р. Для первинної обробки залізних та бронзових предметів застосовувалося залізне зубильце (рис. 5, 20), знайдене на Совутинській скелі. Воно має точні аналоги у матеріалах Кам'ян-

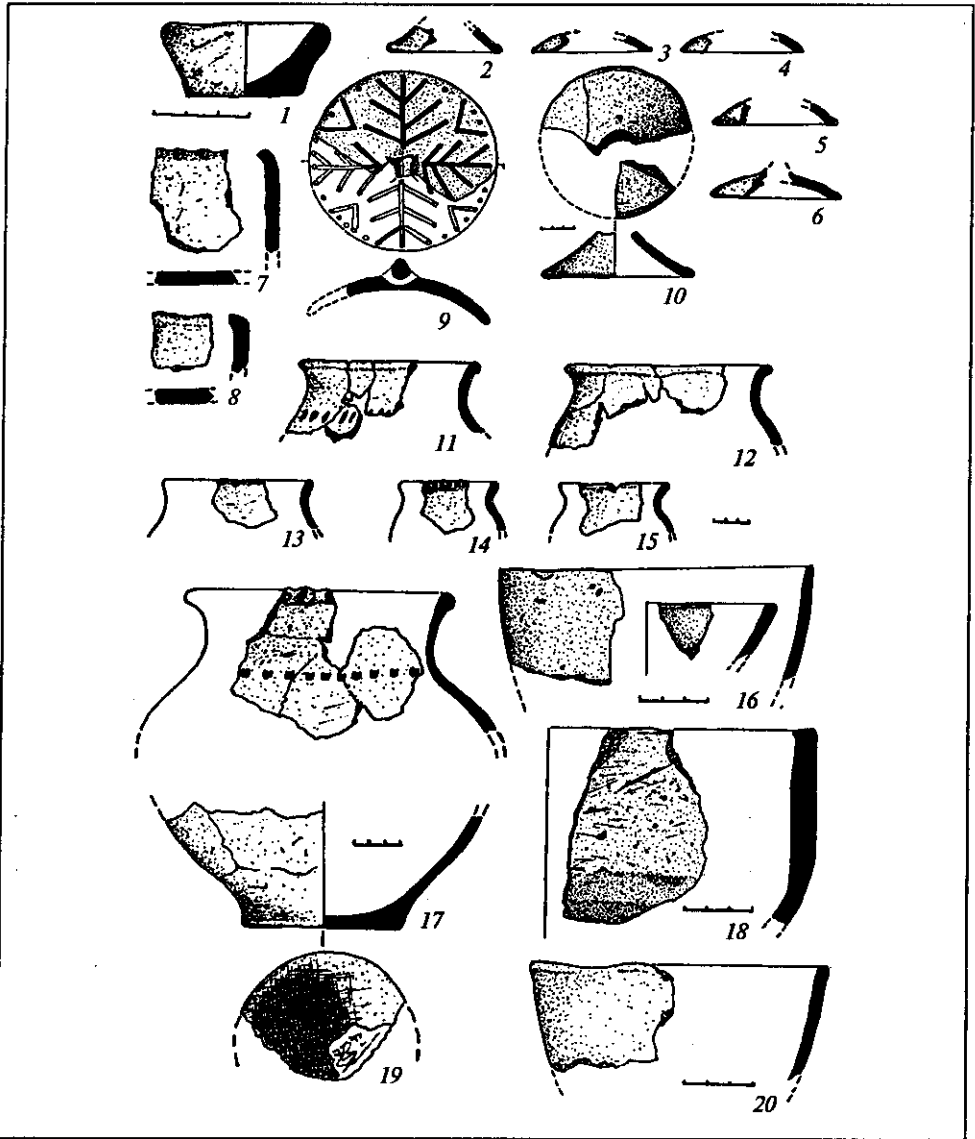

Рис. 8. Горщики з дугоподібною в розрізі шийкою, кришки, миски, жаровні з Совутинського городища

ських металообробних комплексів²¹. Зафіксовані різноманітні металеві предмети озброєння та побуту на пам'ятках Хортиці дають чітке уявлення про використання металів місцевим населенням. Мечі, списи, наконечники стріл, шила, гачки (рис. 5), псалії і т. п., знайдені у могильниках, поселеннях та на місцях переправ, безумовно, могли бути виготовлені місцевими майстрами, які вміли проводити найскладнішу технологічну операцію первинної виплавки металу.

Для лаштування зброї та обробки металевих виробів використовувалися різноманітні абразивні плитки та камені (рис. 4, 1—7). Для виготовлення цих предметів застосовувалися абразивні породи — пісковик, сланець, габро — переважно немісцевого походження. З хортицьких гранітів виготовлялися розтирачі та пестики для обробки зерна (рис. 4, 3).

Особливу увагу привертає традиція використання місцевої дрібнозернистої породи зеленувато-чорного кольору для виготовлення працювих куль. Як правило, це округлі камінці 2—5 см у діаметрі, які відомі практично на всій території острова на пам'ятках пізньої бронзи — раннього заліза. Значна їх частка має пошкодження від сильних ударів. Кілька битих працювих каменів такого типу знайдено у рові Совутинського городища. Ймовірно, виробництво цього виду зброї існувало в районі по-

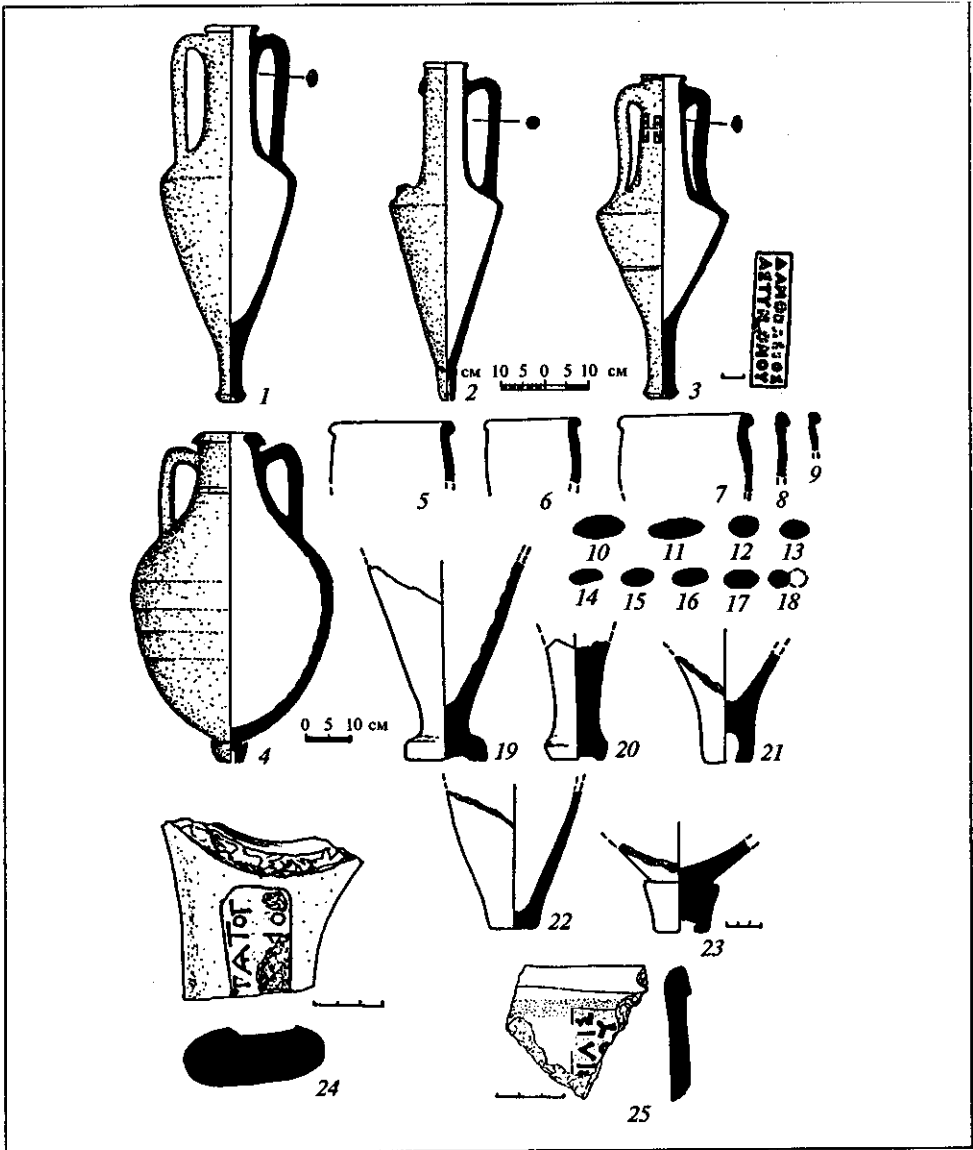

Рис. 9. Амфорна тара: 1—4, 15, 18, 20, 21 — Старий Дніпро; 5—12, 22—25 — Совутинське городище; 19 — пос. Молодняга; 13 — могильник Ушви́ва; 14 — пос. Нижня Хортиця; 16—17 — пос. Совутина II

селення Совутина II та Совутинського городища. На сьогодні тут зафіксовано близько 150 одиниць²². За морфологією камені поділяються на три типи — підокруглі, еліпсоїдні та амфорні. Середня маса пращових куль, знайдених у 1996 р., — 75 г (± 10 г), діаметр — 39 мм. Для оборонних функцій використовувалися численні округлі річкові валунці, знайдені біля валу Совутинського городища. Виходи гранітів застосовувалися для виготовлення рідкісних форм інвентаря; прикладом може слугувати кам'яне блюдо (рис. 4, 4), знайдене в районі переправи через Старий Дніпро²³. Оброблені гранітні плити були перекриттям поховання № 1 розкопу № 3 на ґрунтовому могильнику «Канфарка».

Виготовлення ліпного посуду як найбільш поширених і найкраще репрезентованих видів скіфського домашнього виробництва має в цілому абсолютно самостійне значення. Місцева ліпна кераміка належить до найбільш численного виду побутового начиння. Так, відомо, що в матеріалах Кам'янського городища та його округи (поселення Нижній Рогачик²⁴, Лиса Гора, Первомаївка та ін.) ліпна кераміка домінує, а кружальна не перевищує 5%.

Як уже було зазначено, фрагменти та цілі форми ліпних посудин траплялися на

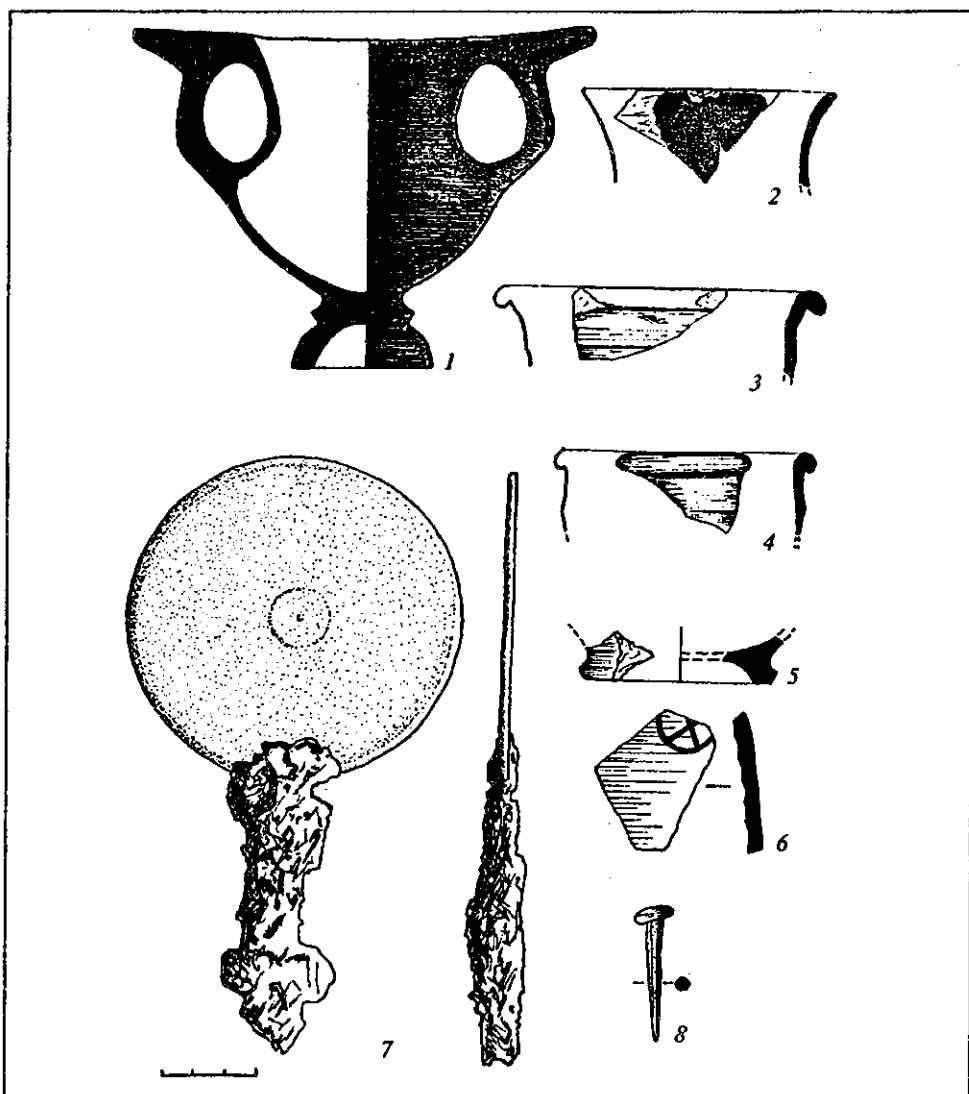

Рис. 10. Предмети грецького виробництва: 1, 7 — могильник «Канфарка»; 2—5, 8 — Совутинське городище; 6 — пос. Совутина II

всіх відомих скіфських пам'яток Хортиці. Серед побутової кераміки левина доля належить горщикам з розтрубоподібними, прямими та дугоподібними вінцями. Більшість горщиків — з розтрубоподібним вінцем середніх розмірів, але окремі екземпляри сягають 32 см заввишки. Прикладом цього слугує горщик, знайдений в районі переправи через Старий Дніпро біля балки Наумової (рис. 6, 1). В пропорціях посудин переважає тип, що має найбільше розширення у верхній частині тулуба (рис. 6, 1—7, 11).

У господарчих комплексах найбільшого вжитку одержали горщики з дугоподібним в розтині вінцем. Більшість з них досить значних розмірів (рис. 7, 1—13; 8, 11—15, 17). Із Совутинського городища походить серія посуду з максимальним розширенням у середній частині тулуба.

Горщики з прямим вінцем трапляються досить рідко. Вони переважно великих розмірів, кулястий тулуб плавно переходить у плескате денце без закраїни (рис. 6, 8—10, 13). Серед рідкісних форм горщиків слід назвати посудину з поселення Совутина II, що має бочкоподібну форму (рис. 6, 12).

Орнаментация горщиків усіх типів на пам'ятках острова ідентична — защипи, наколи, вдавлення, виконані нігтем або гілочкою. В значній частині посудин будь-який орнамент взагалі відсутній. Функціональне призначення горщиків — приготування

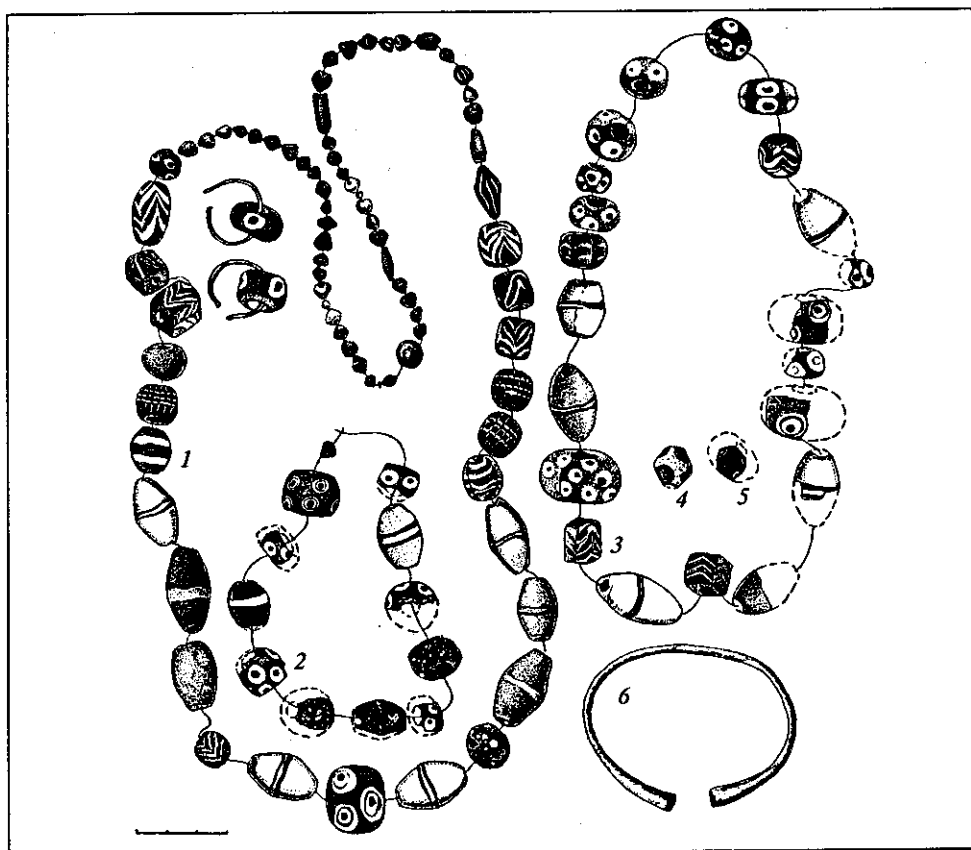

Рис. 11. Жіночі прикраси: 1, 3 — могильник «Канфарка»; 2 — Совутинське городище; 4, 6 — пос. Совутина II; 5 — пос. Молодняга

м'ясних та молочних варених блюд. Горщики висотою 9—12 см, на нашу думку, могли використовуватись як столовий посуд.

Основна маса знахідок інших типів ліпної кераміки, знайдена на Совутинському городищі, це — кришки, миски, жаровні, сільниці. Кришки за формою або сферичні, або конусоподібні (рис. 8, 2—6, 9, 10). Їх діаметр 10—16 см. Переважна більшість неорнаментована, але знайдено фрагмент, оздоблений нігтьовими вдавленнями (рис. 8, 5), та половину кришки, прикрашеної наколами та вдавленнями, що компонуються в ялинковий орнамент. На цій кришці залишився фрагмент петельної ручки (рис. 8, 9).

Фрагменти жаровень відомі на Совутинському городищі та поселенні Молодняга. Як правило, вони дуже перегартовані, завдяки чому фрагменти дрібні та розсипчасті. Закраїна жаровні виділена і трохи зігнута всередину. Іноді вони прикрашалися традиційними нігтьовими вдавленнями (рис. 8, 7, 8).

Миски належать до рідкісної категорії ліпного посуду; всі знахідки походять з Совутинського городища. Вони, як правило, досить глибокі й мають мало загнуте назовні вінце (рис. 8, 16). Формою до мисок наближається сільниця, знайдена в заглибленому приміщенні Совутинського городища (рис. 8, 1).

Тісто ліпної кераміки грубе і з великою кількістю домішок, серед яких переважає гранітна жорстка. Окремі екземпляри ліпних посудин у тісті несуть домішки піску або соломи. Поверхня оброблена не дуже охайно і несе на собі відбитки загладжування рукою, ганчіркою, іноді й рослинними волокнами. Як підсіпка під денце часто використовувався річковий пісок, але на деяких формах донна частина несе відбитки зерна, іноді — тканини (рис. 8, 19). Виробництво ліпного посуду проходило прямо на поселеннях без спеціально прилаштованого місця. В окремих господарчих ямах Совутинського городища трапляються вальки заготовленої, перемішаної з жорсткою глини. В одній з господарчих ям виявлено залишки необпаленого горщика. Обпал посуду був досить сильний, але нерівномірний, завдяки чому черепок керамічних виробів має колір від чорного до червоного. За матеріалами Совутинського горо-

дища, ліпна кераміка становить близько 83 % загальної кількості керамічних знахідок. Ліпний посуд Хортиці має численні аналогії у пам'ятках осілости Нижнього Подніпров'я, але відрізняється від кераміки інших таких пам'яток різноманітністю свого складу.

Ткацтво як місцевий промисел було розповсюджено досить широко, але мало утилітарний характер і, скоріш за все, не виділилося у самостійний напрям виробництва. У порівнянні з іншими видами ремесел (ковальство, гончарство) ткацтво за археологічними матеріалами вивчено ще дуже мало. Пояснюється це тим, що безпосередньо продукт ткацтва (нитки, тканина) практично не зберігається. В зв'язку з цим характер виробництва можна простежити лише за знахідками знарядь праці (пряслиць) та незначною кількістю ліпного посуду з відбитками тканини. Пряслиця виявлено на багатьох скіфських пам'ятках острова (рис. 4, 23—34). Переважають глиняні пряслиця біконічної форми. Трапляються також пряслиця, виготовлені з фрагментів ліпного посуду (рис. 4, 27, 28, 29), а також свинцеві півсферичної форми (рис. 4, 31, 32). До рідкісних форм належить глиняне пряслице сферичної форми (рис. 4, 24). Відбитки тканини на денцях горщиків із Совутинського городища свідчать про те, що місцеве населення застосовувало як дуже грубе рядно, так і тонку тканину з щільним переплетенням ниток. З грубої домотканої тканини в поєднанні із шкірою було виготовлено футляр бронзового люстерка з кам'яної закладки № 2 могильника «Канфарка».

Грецький імпорт має особливе значення для датування скіфських пам'яток та з'ясування пріоритетних напрямів торгівлі. Найбільшою кількістю предметів грецького імпорту представлена амфорна тара (рис. 9)²⁶. У матеріалах Совутинського городища вона становить близько 16 %. Подібний розподіл існував і на інших пам'ятках. Проте на пам'ятках осілости фрагменти амфор інтенсивно використовувалися в різноманітних виробничих операціях, в зв'язку з чим число визначених фрагментів мінімальне. Виявлені на Совутинському городищі клейма на амфорах херсонеського (рис. 9, 24, 25) та гераклейського виробництва датуються в межах другої половини IV ст. до н. е.²⁷ Більшість фрагментів амфор можуть бути датовані в цих же хронологічних рамках, але окремі екземпляри вінець з припухлим горлом (рис. 9, 5—7) та округлих амфор з масивною циліндричною ніжкою (рис. 9, 23) можуть бути віднесені до більш раннього часу. Основні центри, з яких надходили товари в амфорах, — Фасос, Гераклея та, можливо, Менда.

В усіх випадках знахідки цілих амфор виявлено в результаті гідроархеологічних експедицій в районі переправи з Хортиці на правий берег (рис. 1). Більшість знахідок тяжіє до другої половини IV — початку III ст. до н. е. (рис. 9, 1—3, 20, 21). До пізнішого етапу, III ст. до н. е. — I ст. н. е., можуть бути віднесені знахідки великої кількості фрагментів амфор з двоствольними ручками біля о-ва Байда (рис. 9, 18).

Столовий гончарний посуд (рис. 10) знайдено на Совутинському городищі, поселеннях Молодняга та Совутина II. На Совутинському городищі загальна кількість фрагментів червоно- та сіроглиняних, а також чорнолакових столових посудин не перевищує 1 %. Це переважно дрібні фрагменти чорнолакових канфарів та знахідка фрагмента червоноглиняної посудини з графіті у вигляді хреста, вписаного в коло (рис. 10, 6). Ціла форма канфара другої половини IV ст. до н. е. виявлена в жертovníку № 2 на могильнику «Канфарка» (рис. 10, 1).

Значну групу імпортних знахідок складають жіночі прикраси, в першу чергу намисто. Скляні та фаянсові (пастові) намистини відомі як на поселеннях (Совутинське городище, Молодняга, Совутина II), так і в ґрунтових могильниках («Канфарка» (рис. 11). Усі вони різноманітні як за типами, так і за кольоровою гамою. Найчастіше трапляються намистини з орнаментом у вигляді плям, смужок та вічок. Найбільш розповсюджені кольори — синій, білий, чорний та жовтий. Переважна більшість має аналогії у пам'ятках V—III ст. до н. е.²⁸

Серед жіночих прикрас та предметів туалету слід назвати бронзовий браслет з поселення Совутина II (рис. 11, 6) та бронзове дзеркало із залізним руків'ям, виявлене в похованні ґрунтового могильника «Канфарка» (рис. 10, 7). Дзеркала цього типу отримали найбільше розповсюдження в IV—III ст. до н. е.²⁹

Слід зазначити, що предмети античного імпорту з Хортиці датуються переважно IV — початком III ст. до н. е., в той же час предмети військового спорядження, виявлені на острові, належать до типів кінця IV — початку III ст. до н. е. Складається вра-

ження, що постійне скіфське населення Хортиці з'являється ще в архаїчну добу, а сталі торговельні відносини з грецьким світом встановлюються лише в IV ст. до н. е.

Висновки. 1. Велика кількість виявлених пам'яток свідчить про досить щільну заселеність території острова скіфським населенням наприкінці IV — на початку III ст. до н. е.

2. Господарство хортицьких скіфів сформувалося на місцевих степових традиціях. Жодна з пам'яток не дає нам матеріалів про вплив скіфської культури лісостепової смуги.

3. Побутові та господарчі традиції свідчать, що місцеве населення знаходилося на початковій стадії осілості. Це дає підстави вважати господарство хортицьких скіфів напівосілим.

4. Серед традиційних типів господарства нижньодніпровських скіфів — скотарство та землеробство — на пам'ятках Хортиці значне місце займає рибальство, яке взагалі не характерне для скіфів IV ст. до н. е. Домашні ремесла — металообробка, обробка шкір, тканин, гончарство та обробка каменю — за типами та технологією мало чим відрізняються від пам'яток округи Кам'янського городища.

5. На обмеженій площі Хортиці в скіфську добу співіснували городище, серія поселень, курганних та ґрунтових могильників та переправи. Подібна концентрація об'єктів дозволяє нам виділити Хортицьку групу пам'яток в окремий еколого-економічний район у межах великої смуги осілості Степового Подніпров'я. Подібні райони виникають у Степовій Скіфії у IV ст. до н. е.³⁰ Центром розглянутого району було Совутинське городище; зону розселення складали невеликі поселення навкруги городища; південну, слабо заселену частину острова використовували як зону фільтрації ресурсів.

У цілому пам'ятки о-ва Хортиця свідчать про непогану освоєність території острова у скіфську добу та про його значну роль в економіці Степової Скіфії.

¹ Гаврилюк Н.О., Оленковський М.П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1992. — С. 3.

² Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954; Гаврилюк Н.А., Былкова В.П., Кравченко С.Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье. — К., 1992. — Вып. I, II; Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии. — К., 1995.

³ Археология УССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 46.

⁴ Остапенко М.А. К вопросу о скифских ґрунтовых могильниках в Степном Поднепровье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс до н. э. — V в. н. э. — Тирасполь, 1994.

⁵ Літопис Руський за Іпатським списком. — К., 1989. — С. 158.

⁶ Шаповалов Г.И. Следы древнейшего судоходства у Днепровских порогов // THRACIA PONTICA. — SOFIA, 1991. — IV. — С. 435.

⁷ Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі (його природа, історія та старовина // Запорожці. — К., 1993. — С. 358.

⁸ Попандоуло З.Х., Тихомолова И.Р., Олейник А.Л. Исследования Запорожского краеведческого музея // Археол. вестник (Запорожье). — 1992. — № 3; Остапенко М.А. Скифские памятники северной части о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма (ДСПК). — Запорожье, 1995. — Вып. V.

⁹ Козачок Н.Л., Остапенко М.А. Отчет об археологической экспедиции «Хортица-91» // Научный архив Национального заповідника «Хортица» (НА НЗХ); Остапенко М.А. Отчет об археологической разведке «Хортица-92-разведка» // НА НЗХ; Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-93» // НА НЗХ; Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-94» // НА НЗХ; Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-95» // НА НЗХ; Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-96» // НА НЗХ; Козачок Н.Л. Отчет об археологической экспедиции «Хортица-94» // НА НЗХ.

¹⁰ Попандоуло З.Х., Тихомолова И.Р., Олейник А.Л. — Указ. соч.

¹¹ Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989. — С. 29.

¹² Гаврилюк Н.А., Былкова В.П., Кравченко С.Н. — Указ. соч. — Табл. 3.

¹³ Новицький Я.П. — Вказ. праця. — С. 363.

¹⁴ Хлопина Л.И. Новый тип орудий эпохи бронзы // СА. — 1974. — № 3. — С. 240—242.

¹⁵ Скакун Н.Н. Экспериментально-трассологические исследования орудий труда эпохи палеометалла // СА. — 1977. — № 1. — С. 264—268.

¹⁶ Нефедов В.В. Отчет о гидроархеологических работах ЭПАР в 1992 г. // НА ЗКМ.

¹⁷ Гаврилюк Н.О., Кравченко С.М. Початок осілості у степових скіфів (за матеріалами поселення Лиса Гора) // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 88.

¹⁸ Фурманова Ю.Г., Остапенко М.А. Ландшафтно-исторические особенности и необходимость их учета при организации территории Национального заповедника «Хортица» // НА НЗХ.

¹⁹ Гаврилюк Н.А. Домашнее производство.... — С. 11.

²⁰ Граков Б.Н. Каменское городище.... — С. 117.

²¹ Там же. — С. 125.

²² Новицький Я.П. — Вказ. праця. — С. 364; Кобалия Д.Р. Отчет о работе «Хортицкой разведки 1996 г.» // НА НЗХ. — С. 2—5.

²³ Нефедов В.В. — Указ. соч.

²⁴ Березовець Д.Т., Березанська С.С. Поселення та могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогначик // АП. — 1961. — Т. 10. — С. 40—46.

²⁵ Гаврилюк Н.А. Домашнее производство.... — С. 39.

²⁶ Автор висловлює подяку Н.Л. Козачок, Г.І. Шаповалову, В.В. Нефедову, Ю.М. Мазурику за надані матеріали та інформацію.

²⁷ Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980.

²⁸ Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — № 1—12. — 1975. — С. 50—55.

²⁹ Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 110.

³⁰ Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии. — С. 85.

Одержано 05.04.1999

М.А. Остапенко

ПАМ'ЯТНИКИ ОСЕДЛОСТІ СКИФСЬКОГО ЧАСУ НА ОСТРОВІ ХОРТИЦА

В статті вводяться в оборот матеріали скифської епохи, виявлені в останні роки на о-ві Хортиця (південна частина Дніпровських порогів). Використовуючи матеріали городища, поселень, ґрунтових могильників і переправ, автор виділяє основні напрями розвитку господарства хортицьких скифів. Аналіз предметів матеріальної культури дозволяє зробити висновок про значительну схожість розглянутих пам'яток з конгломератом поселень осідлих (або півосідлих) скифів Степного Подніпров'я. Скопченість скифських об'єктів на острові і визначена відокремленість від основного масиву пам'яток Каменсько-Нікопольського району дозволяє виділити Хортицький еколого-економічний район скифської осідлості.

М.А. Ostapenko

SETTLED-LIFE MONUMENTS OF THE SCYTHIAN PERIOD ON THE KHORTYTSYA ISLAND

The paper sums up the materials of the Scythian period found during last years on the Khortytsya island (the south region of the Dnieper rapids). By using the materials from the fortress, sites, ground burials, and crossings, the author indicates the main directions of development of Khortytsya's Scythian economy. The analysis of things of the material culture allows one to conclude about a considerable similarity between Khortytsya's sites and the conglomeration of settlements of the settled (semisettled) Scythians on the Mid Dnieper region. The concentration of Scythian objects on the island and their certain isolation from the basic massif of monuments of the Kamenka-Nikopol district allow us to distinguish the Khortytsya ecologo-economic settled-life area of the Scythians.